

20. Yüzyıl Anıtlarının Devrilmesiyle Yıkılmaya Çalışılan Görsel Tarih

Geliş Tarihi/Received: 19.04.2022
Kabul Tarihi/Accepted: 14.07.2022
DOI: 10.46372/arts.1105717

Prof. Dr. Sezer CİHANER KESER
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
GSF- Heykel Bölümü
sezerihaner@gmail.com
ORCID: 0000-001-5954-1301

Doç. Hanife Neris YÜKSEL
Akdeniz Üniversitesi
GSF- Heykel Bölümü
hanifeyuksel@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0381-3950

ÖZ

Her dönemin ve rejimin heykellerle ilişkisi, iktidarın toplumla, toplumun da bireyle ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır. Modern insan, en yoğun biçimde 20. yüzyılda lider tasvirleri ve kahramanlık hikâyelerinden oluşan şehir heykellerini görmeye ve algılamaya başlamıştır. Bu araştırmanın inceleme alanı, özellikle yirminci yüzyıl sonrası döneme denk gelen aynı zamanda çoğunlukla tek partili yönetimlerin tek adam rejiminden hareketle yaptırıldıkları anlaşılan büyük boyutlu heykellere, değişen konjonktür ve iktidarı ele geçiren yeni rejimler sonrasında yapılan saldırıları ve tahribatları kapsamaktadır. Çalışma kapsamında ele alınan, yıkılan ve tahrip edilen anıtsal heykel örneklerinde tarihsel gerçekliğin, geçmişin izlerinin ve görsel tarihin yok edilmesi kaygısı açıkça gözlenmektedir. Araştırma nitel araştırma yöntemlerinden birisi olan doküman analizine uygun bir biçimde yapılmıştır. İlgili dijital arşiv kayıtlarından ve dokümanlardan ulaşılan eserler metaforik anlamlarıyla birlikte ideolojik özellikleri açısından ele alınıp değerlendirilmiştir, araştırma sonucunda elde edilen veriler betimsel olarak yorumlanmıştır. Çalışmada, yıkılan anıtların mevcut gücü nasıl yansıttığı ve ideolojik bir araç olarak nasıl kullanıldığı göstergelere dayalı olarak incelenmiş ve mevcut durum değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: heykel, anıt, bellek, ideoloji, rejim, propaganda

Cihaner Keser, S. ve Yüksel, H. (2022).
20. Yüzyıl Anıtlarının Devrilmesiyle Yıkılmaya Çalışılan Görsel Tarih.
ARTS: Artuklu Sanat ve Beşeri Bilimler Dergisi, 8, 29-50.

Visual History Tried to Destroy Through Overthrow of 20th-Century Monuments

ABSTRACT

The relationship of each period and regime with sculptures clearly reveals the relationship of power with society and society with the individual. Modern people began to see and perceive the city sculptures, which consist of depictions of leaders and heroic stories most intensely in the 20th century. The study area of this research covers the attacks and destructions made after the changing conjuncture and new regimes to the large statues, which are understood to have been built by the one-man regime of the single-party governments, especially in the post-twentieth century period. It is observed that the sculptures discussed in the research are depicted in very large dimensions and positioned at important points of the settlement area, and ideological, religious or one-man meanings are attributed to these practices. In the examples of ruined and destroyed monuments, the concern for destruction of historical reality, traces of the past and visual history is clearly observed. In the study, how the destroyed monuments reflect the current power and how they are used as an ideological tool has been examined based on the indicators and a current situation assessment has been made.

Keywords: statue, monument, memory, ideology, regime, propaganda

GİRİŞ

Heykeller tarihin hemen her döneminde toplumların kültürel kimliklerini oluşturan önemli sembollerden birisi olmuştur. Sanat tarihine bakıldığında siyasi erkin her dönemde sanatçılarla iş birliği içinde olduğu görülmektedir. Sanatın gücünün sosyal ve ekonomik sermayenin otoriteleri tarafından fark edilmesi bir başka kurum olan "sanatsal patronajı" da ortaya çıkartmıştır. Fransızca kökenli olan patronaj terimi, güçlü bir koruma ya da desteği işaret etmektedir (Kettering, 1992, s. 839). İdeolojik olarak istenilmeyen veya tasvip edilmeyen unsurların yıkılmaya, yok edilmeye çalışılması tüm dünyada politik bir gelenek haline gelirken, bu durumdan en çok heykellerin etkilendiği görülmektedir. Bu tür yaklaşımları toplumu şekillendiren mevcut yeni iktidarların ideolojisine göre biçimlendirme arayışları olarak değerlendirmek mümkündür. Birçok dönemde, sanat alanında patron kişi olarak değil siyasi iktidar olarak varlık bulmaktadır. Fransız Devrimi sırasında cumhuriyetçi görüşleri yaymaya çalışan sanat, Napoleon zamanında mutlakiyetçi düşüncüyü yüceltmıştır. Fransa'da on dokuzuncu yüzyılda bazı sanatçılar sanatlarını sosyalist ve anarşist akımları desteklemek için kullanmışlardır (Lynton, 1991, s. 90). Patronaj daha sonrada özellikle İtalya, Almanya ve Sovyetler Birliği gibi totaliter rejimlerde sanatsal üretimde çok etkin bir ilişki biçimi olarak gözlenmektedir (Keser, 2006, s. 45).

Her dönemde ve toplumda kamusal alana mal olmuş heykelleri dönemsel anlamda erki elinde bulunduran mevcut rejimlerin ve ideolojilerin sürdürülebilirliğinin temsiliyeti noktasında ele almak ve değerlendirmek olasıdır. Simgesel anlamda değerlendirildiğinde, "simge, üzerinde az çok bir uzlaşmaya varıldığı ve alışkanlığa bağlı bir ilişkiyi barındırdığı için toplumsal niteliği daha baskın bir alana göndermede bulunur. Simgede belli bir kesime, gruba veya ulusa ait bir temsiliyet söz konusudur" (Tekiner, 2021, s. 21). Bu noktada anıtsal heykelleri tarihin, mevcut erkin ve kültürel değerlerin yansıtma aracı olarak incelemek hiç de yanlış bir yaklaşım olmayacaktır. Bu bağlamıyla ele alındığında, heykel anıtsal bir form ile kamusal alana mal olduğu noktada tek başına varlık bulan bir sanat eseri olmaktan ziyade dönemini yansıtan temsiliyet ile en önemli referanslardan birisi olma özelliğini de bünyesinde barındırmaktadır. Tekiner'in (2021, s. 22-23) ifadesiyle; anıtlar da diğer sanat eserleri gibi yapıldıkları dönemin siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel kodlarını bünyesinde barındıran en önemli veri kaynaklarıdır. Bundandır ki tarihin hemen her döneminde değişen rejim ve inanç sisteminin kabul ettirilme aşamasında ilk saldırılar da heykellere yapılmaktadır, çünkü anıt sadece kendi nesnesine gönderme yapmaz

aynı zamanda öznesini de hatırlatır.

İkonoklazm en eski zamanlardan beri uygulandığı bilinen bir gerçekliktir. En eski çağlardan günümüze değin tarih, yıkılmış heykellerin paramparça kalıntılarıyla doludur. Antik Mısır'da Akhenaten'in, Hellenistik Dönem'de Herostratus'un, Roma'da İmparator Nero'nun heykelleri tahrip edilmiş ve yıkılmış, yazıtlardan isimleri kazınmıştır. Roma Dönemi'nde bu işleme hatıranın lanetlenmesi anlamında "damnatio memoriae" denmiştir. Bu durum kişiyi onursuzlaştırmanın bir formu olup, Roma Senatosundan vatan hainleri ya da Roma Devletinin itibarıyla oynayanlar için çıkartılmıştır. Orta çağ Hıristiyanlarının, Antik Roma'nın heykellerini parçaladığı, İspanyolların Amerika kıtasının keşfinden sonra Azteklerin ve İnkaların tapınaklarını yıktığı bilinmektedir. Yakın dönem ele alındığında Taliban örgütü tarafından dinamitlenen Buda heykellerinde de durum benzerdir. 2001 yılında Taliban tarafından, Afganistan'ın merkezindeki dev Buda heykellerinin bombalanarak yok edildiği yine 2017 yılında ISİD militanları tarafından Suriye'nin tarihi Palmyra kentindeki antik yapıların devirdiği gözlenmektedir. Suriye örneğine bakıldığında da İŞİD kendince "damnatio memoriae" yapmakta, anıları hafızalardan silmektedir. Yok, edilen sadece bir heykel, müze ya da bir höyük değildir, yok olan binlerce yıl önce kurulan uygarlığın kökleridir (Gezgin, 2015, s. 1). Toplumsal belleğin ve tarihsel yapının oluşturulmasında sembolik değerler taşıyan ürünlere ihtiyaç duyulmaktadır. Yakın zamanda "Büyük Temizlik" sırasında Stalin'in izlerini, Irak'ta Saddam'ın izlerini ve Mısır'da Mübarek'in izlerini yok etmek için ilk hedef her zaman heykeller olmuştur.

Yirminci yüzyıl, insanlık tarihindeki en yıkıcı yüzyılı olacak kabul edilmektedir. Bu dönemde ön plana çıkan geniş harabe manzaralarından yeni bir mimari tip doğmuştur. Buna kültürel anıt demek mümkündür. Bilindiği gibi Birinci Dünya Savaşı'nın ardından, mimari anıtları çok sayıda ve tarzları ne olursa olsun korumayı amaçlayan, yalnızca onları gelecekteki çatışmalardan korumayı değil, aynı zamanda onları daha gündelik formlardan ayrı tutarak korumayı amaç edinen uluslararası bir hareket ortaya çıkmıştır. Bu hareket mimarlar, entelektüeller, sanat tarihçileri, arkeologlar, küratörler ve hukukçular dâhil olmak üzere farklı disiplinlerden birçok katılımcı ile başlatılıp Birleşmiş Milletlerin yeni diplomasisinde şekillenmiş ve daha sonra UNESCO olarak kabul edilmiştir (Allais, 2018, s. 22). Yıkım Tasarımları: 20. Yüzyılda Uluslararası Anıtların Yapımı isimli kitabında Lucia Allais, (2018, s. 12). "Heykelleri kamusal anıtlara dönüştürmek, tarihin bireyler tarafından yapıldığı fikrini aktarmaktadır. Bugün ise çok bireyselleştirilmiş bir kişisel eylemlilik ve aktivizm anlayışımız var. Ancak 20. yüzyılda

anıtların yıkımı olayları, bireylerin kitleler halinde harekete geçtiğinde tarihin de yeniden yapıldığını açıkça ortaya koyuyor. “ ifadeleri ile olaya başka bir perspektif sunmaktadır.

YÖNTEM

Bu araştırma nitel araştırma yöntemlerinden birisi olan doküman analizine uygun yapılmıştır. Bu doğrultuda doküman analizi; araştırılan konuyla ilgili dokümanların bilimsel esaslara uygun olarak detaylanması anlamına gelmektedir (Kıral, 2020, s. 170-189). Tarihçilerin ve arkeologların bir kültür veya medeniyetin geçmişine ilişkin özellikleri kullandıkları bir yöntemdir. Bundan ötürü araştırılması amaçlanan gerçek ve olgular ile ilgili bilgi içeren yazılı malzemeler, resimler ve geçmiş hakkında bize bilinmeyi sunan kaynaklardır (Yıldırım, Şimşek, 2011, s.187). Araştırmanın genelinde dünya basını ve internet haber siteleri referans alınmış, görsel arşivlerinden faydalanılmıştır.

21. yüzyılda lider ve kahramanlık hikâyeleri tasvirlerinden oluşan, özellikle yirminci yüzyıl sonrası döneme denk gelen, çocuklukla tek partili yönetimlerin tek adam rejiminden hareketle yaptırıldığı ve merkezlere konumlandırıldığı anlaşılan büyük boyutlu kent heykelleri çalışmanın evrenini oluşturmaktadır. Örneklemini söz konusu heykellere değişen konjonktür ve yeni rejimler sonrasında yapılan saldırıları ve tahribatların oluşturduğu araştırmada veriler dijital veri tabanlarından elde edilmiştir. İlgili dijital arşiv kayıtlarından ulaşılan eser görselleri metaforik anlamlarıyla birlikte ideolojik özellikleri açısından ele alınıp değerlendirilerek mevcut durum saptamasına gidilmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen veriler betimsel olarak yorumlanmıştır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Bu araştırmanın inceleme alanını oluşturan ve özellikle yirminci yüzyıl sonrası döneme denk gelen çoğunlukla tek partili yönetimlerin tek adam rejiminden hareketle yaptırıldığı anlaşılan büyük boyutlu heykellere değişen konjonktür ve değişen rejimler sonrasında yapılan saldırılar ve tahribatlar örnekler üzerinden analiz edilmiştir. Müdahale ile yıkımları gerçekleştirilen söz konusu 20. Yüzyıl anıt heykellerinin kronolojik sıralama gözetilerek incelendiği araştırmada elde edilen veriler iki tema altında toplanıp, sunulmuştur. Buna göre ilk tema olarak ele alınan Doğu Blok ve Sovyet Anıtlarına müdahaleler betimsel olarak aktarılmıştır. İkinci temada ise Ortadoğu'da ve Arap Baharını kapsayan coğrafyalarda müdahale edilen heykel

örneklere ile oluşturulmaya çalışılan yeni algı yöntemine yer verilmiştir.

Yıkılan ve Tahrip Edilen Anıtlar

Tarihi eserlerin tahribi büyük ölçüde bu tarihi anıtlarla bağlantılı olan ideolojik ve duygusal bağları yok etme, meydan okuma, yok etme ve bastırma arzusuna dayanmaktadır. Anıtlar, tarihte birbirini bağlayan veya bölen çeşitli figürleri ve olayları iletir. Anıtların uyandırdığı hatıralar, anıtların her toplumda sahip olduğu sembolik role bakıldığında dikkate alınması gereken unsurlardır. Bu önemli boyutları devre dışı bırakmak, anıtların oynadığı önemli rolleri baltalamak demektir. Herhangi bir anıtın yıkılması için her zaman bir gerekçe vardır. Ancak, önerildiği veya gerçekleştirildiği her durumda eylemin arkasındaki mantığı incelemek önemlidir (Sanni, 2021, s. 1).

Yıkılan heykellerin görsel bir dokumanı olma bağlamında kaydedilen en eski örneklerden biri 1776 yılında Birleşik Krallıkta Bağımsızlık Bildirgesi'nin onaylanmasından sonra askerler ve sivil halk tarafından yıkılan Manhattan'daki Britanya Kralı III. George'un heykelidir. 19. yüzyılın ortalarından kalma bu resimde İngiliz ressam Johannes Adam Simon Oertel'in heykelin yıkım anını ölümsüzleştiren bir resmi betimlemektedir (Fortin, 2017, s.1).

Görsel 1. Johannes Adam Simon Oertel'in 1776'da Britanya Kralı III. George'un heykelinin yıkımını tasvir ettiği tablosu, Fotoğraf: New-York Historical Society

Anıtların tahrip edilmesi veya zarar görmesi, herhangi bir grubun kendini anlamasında bir boşluk bırakmaktadır. Ancak anıtın yıkılmasında bir anıta ilişkin

hafızanın kaybolmaması, farklı bir anlam kazandırılmakta ve bu yeni anlayış, anıta atfedilen eski anlayışın yerini almaktadır. Bazen tarihi eserlere atfedilen hatıralar, aktarılmaması ümidiyle bastırılır. Anlatı halk tarafından tanınmaya başladığında, anılar bir süre sonra kaybolur ve unutulur. Tarihi anıtların tahrip edilmemesi bu temeldedir. (Sanni, 2021, s. 13).

Dönemsel olarak ele alındığında başta Doğu Almanya, Polonya, Romanya, Macaristan, Bulgaristan, ve Yugoslavya olmak üzere komünist rejim altına giren birçok ülke Moskova'dan yönetilen ve Doğu Blok olarak tanımlanan ülkelerdeki yönetim ve sistem değişikliğinden kaynaklı kırılmalar yaşamıştır. Bu kırılmaların izleri dönemin temsiliyet sembolü olan lider heykellerinin yıkılmasında da gözlenmektedir. Elbette bu imha eylemleri yeni dünya düzeninde sil baştan şekillenen sosyo-ekonomik sistemlerin ve ideolojilerin sert muhalefetinin propaganda işlevi olarak değerlendirilmelidir.

Yıkıma yönelik kitlesel eylemlerin heykellerdeki figürlere değil figürlerin temsil ettiği geçmişteki gerçekliğe ve temsil edilen rejimin var oluş durumuna bir saldırı olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü protestocular heykelle var edilen o soylu temsil üzerinden görmek ve hatırlamak istemediklerine saldırarak var olan toplumsal belleği yok etmek istemektedirler. Araştırma boyunca sıralanan yıkım ve tahribat eylemlerinde heykel olma, anıtaştırılma durumuna dair ciddi saldırılar bulunduğu gözlenmiş ve tespitlerden hareketle mevcut durum saptamalarına yer verilmiştir.

Dünyanın Farklı Yerlerinde Yıkılan ve Tahrip Edilen Sovyet Anıtları

Siyasal lider kimliklerinin heykelleri genel olarak imgelerin simgeleştirme gücünün özde ise siyasal işlevlerinin bir paradigması olmuştur. Simgeler ve imgeler uzun bir süre boyunca temsil edilen kişilerin gerçek ikameleri olarak düşünülmüştür. Belma Akçura'nın (2020, s. 58) da ifade ettiği gibi, bir ülkenin devlet politikasının ya da mevcut ideolojik kimliğinin, heykel sanatıyla toplumun kültürel-estetik algısını da doğrudan etkileyecek güce ve öneme sahip olması oldukça belirleyici bir dinamiktir. İmgeler bir gücü ifade etmek, dayatmak ve meşrulaştırmak için kullanıldığından, aynı görüntüler ona meydan okumak, reddetmek ve gayrimeşru hale getirmek için kötüye kullanılır. Bu nedenle, dünyanın pek çok yerinde propaganda ile heykellerin yıkılması arasındaki bağlantıya karşın bazı devletler siyasi bir araç olarak sanata bu kadar başvurmamış olsaydı, dünya coğrafyasında meydana gelen kargaşaların bu kadar aşırı olmayacağı iddia edilebilir. Bu durumun özellikle 20. Yüzyıldan önceki

zamanlara göre daha yoğun şekilde var olduğu açıkça görülmektedir.

Rusya, Balkanlar ve Doğu Avrupa ülkelerindeki son siyasi gelişmelerin gölgesinde şekillenen toplumsal yapı sosyalist geçmişle hesaplaşmayı, geçmişe dair izleri silmeyi halen heykeller üzerinden sürdürmektedir. Özellikle Lenin ve Stalin heykellerinin vinçlerle, balyozlarla yerlerinden sökülerek parçalanması, sırtüstü yerlerde süründürülmesi, depolara kaldırılması, çöp kutularına, denizlere atılması büyük görsel şovlara dönüştürülmüştür. Birçok şehirde bulunun Sovyet rejimini hatırlatan semboller olan Sovyet Anıtları yıkılarak başka anıtlara dönüştürülmüştür.

20. yüzyıl heykel yıkımlarından en çarpıcı örneklerden birisi kuşkusuz 1962 yılında havaya uçurulan Stalin Anıtıdır (Görsel 2). On beş metre yüksekliğinde ve tamamen granit blokların yontulmasıyla oluşturulan oldukça büyük ölçekli taş anıt bugünkü Çek Cumhuriyetinin başkenti Prag'da 1 Mayıs 1955'te Stalin'in ölümünden iki yıl sonra tamamlanmıştır. Şehre hâkim olan bir merkeze konumlandırılan dünyanın en büyük Stalin Anıtını oldukça dikkat çekici hale getiren olay ise yaklaşık altı yüz kadın ve erkek işçi ile çok uzun sürede heykeli tamamlayan Heykeltıraş Otakar Švec'in açılıştan bir gün önce intihar etmesi olmuştur. Siyasi iklimin değişmesi ve Stalin karşıtı sürecin heykelin tamamlanmasından kısa bir süre sonra başlaması, anıtın o dönemki yönetici Kruşçev'in emri ile yetkililer tarafından 1962 yılında 800 kg patlayıcı ve 1.650 fünye ile parçalanmasına sebep olmuştur. Anıtın kalıntıları depolanmadan önce kamyonlara yüklenerek etkinliği kutlamak için Prag'ın Eski Kent sokaklarında toplanan ve tezahürat eden kalabalığının önünde geçit töreni yapılmıştır (Asiedu, 2005, s. 1). Soğuk savaşın zirvesinde Prag'ın üzerinde yükselen devasa Stalin Anıtının, SSCB'nin eski Çekoslovakya üzerindeki hâkimiyeti ve eski rejimin hatırlatıcı öznesi olması nedeniyle imha edildiği açıkça gözlenmektedir. Oldukça uzun bir süre boş kalan Stalin Anıtının kaidesine anıtın yıkımından 60 yıl sonra, 1991 yılında zamanın değişimini simgeleyen devasa bir Metronom Kinetik Heykeli dikilmiştir (Borg, 2017, s. 1). (Görsel 3).

Görsel 2. 1955'te açılıp ve 1962'de yıkılan Prag Letná Park Stalin Anıtı, Fotoğraf: Getty Images

Görsel 3. Prag Stalin Anıtı ve yıkımından sonra 1991 yılında kaidesine dikilen Metronom Kinetik Heykeli, Fotoğraf: Wikimedia Commons. /Aktron

Prag Letná parkında yıkılan Stalin Anıtı gibi Macar Ekim Devrimi sırasında, 23 Ekim 1956'da devrilen ve sonrasında yeni yönetim tarafından kaldırılan Bükreş'teki Joseph Stalin Anıtı da devrilen heykellere bir başka örnek olarak ele alınabilir (Görsel 4). Yıkımdan sonra Bükreş şehir merkezinin ortasında yer alan Stalin anıtının çevresine toplanan kitle şaşkınlıkla bu yıkım olayını algılamaya çalışmış ve sonrasında heykelden ayırdıkları büyük kafayı tahrip ederek şehir meydanındaki yerinden uzaklaştırmışlardır.

Görsel 4. Devrilen Bükreş Stalin Anıtı, Fotoğraf: Andor D. Heller/Hungarian News Agency

Rus Bolşevik lider Vladimir Lenin'in de Asya ve Avrupa başta olmak üzere kıtalar boyunca heykellerinin dikildiği bilinmektedir. Joseph Stalin heykelleri gibi bu heykellerin de çoğu, Romanya, Özbekistan ve Etiyopya gibi ülkelerde, Sovyet bloğunun çöküşü sırasında kaldırılmıştır. Tarihin her döneminde olduğu gibi dikildiği dönemde söz konusu anıtlar ile o yılların güçlü sivil ve siyasi tutkularına tanıklık edilmesi amaçlanmaktadır. Ancak sonraki dönemlerde temsil özelliği taşıyan heykellere müdahaleler hız kazanmıştır. Lenin heykellerine yapılan ilk müdahalelerden birisi 5 Mart 1990 tarihinde Romanya komünist lideri Nikolay Çavuşesku ve karısı Elena Çavuşesku'nun kurşuna dizilmesinden yaklaşık üç ay sonra Bükreş'te bulunan Rus lider Vladimir Lenin'in anıtsal boyutlu heykelinin devrilmesidir (Görsel 5). Oldukça kalabalık bir kitle tarafından iş makineleri ve halatlar kullanılarak kaidesinden ayrılarak yıkılan heykelin üzerinden halk protesto gösterilerine devam etmiştir.

Görsel 5. Devrilen Bükreş Vladimir Lenin' Anıtı, Fotoğraf: Associated Press

Lenin'in bir başka anıtsal boyutlu heykelinin yıkılma örneği ise Afrika kıtasında gerçekleşmiştir. Etiyopya'daki genç erkekler, Etiyopya'nın komünist yanlısı diktatör

Mengistu Haile Mariam'ın sürgünden ayrılmasından iki gün sonra 23 Mayıs 1991'de Addis Ababa'daki Rus Bolşevik devrimci lider Vladimir Lenin'in heykelini sökmüşlerdir. Kitle daha sonra devrilen Vladimir Lenin heykelinin üzerine çıkarak yeni yönetim lehinde tezahürat yapmıştır (Görsel 5).

Görsel 6. Etiyopya'da devrilen Vladimir Lenin Anıtı, Fotoğraf: AFP Agence France-Presse - Getty Images

Özellikle yirminci yüzyıl sonrası döneme denk gelen tek parti hükümetleri ve tek adam rejimlerinden kalma Stalin ve Lenin heykellerine yapılan yıkıcı/yok edici müdahaleler gibi pek çok tek partili dönem yöneticisinin heykellerine de sert müdahaleler olmuştur. Bunlara yıkılan Yugoslavya'nın Tiran Kentindeki Enver Hoca'nın oldukça büyük boyutlu bronz heykeli örnek gösterilebilir. 20 Şubat 1991 tarihinde yaşanan olaya ait görselde Arnavutlara ait olduğu kabul edilen, Tiran özelinde Komünist rejimin son sembolü olarak tasvir edilen liderin heykeli toplanan kalabalık halk kitlesi tarafından kaidesinden zorla ayrılıp, kaldırılırken binlerce kişinin çevredeki binaların çatılarından tezahürat yaptığı gözlenmektedir (Görsel 6).

Görsel 6. Devrilen Tiran Enver Hoca' Anıtı üzerindeki Göstericiler, Fotoğraf: Reuters

Takvimler 25 Haziran 2010'u gösterdiğinde, Sovyet lider Josef Stalin'in Gürcistan'daki memleketi Gori'nin merkez meydanındaki dev bir bronz heykelinin de kaidesinden ayrılarak devrildiği görülmektedir. Anıt, Gürcistan'ın Rusya ile beş günlük bir savaşı kaybetmesinden iki yıl sonra, Batı yanlısı Cumhurbaşkanı Mikheil Saakashvili tarafından Sovyet döneminden kalma anıtlara yönelik baskı sırasında yıktırılmıştır. Ancak bu anıtın akıbeti diğer yıkılıp parçalanan heykeller gibi olmamıştır. Kasaba yetkilileri heykelin kaldırılıp kaldırılmaması konusunda bir referanduma gitmiş daha sonra heykelin kasabanın Stalin Müzesi'ne dikilmesi yönünde çoğunluk sağlanarak heykel müzede konumlandırılmış ve muhafaza edilmiştir (Görsel 7).

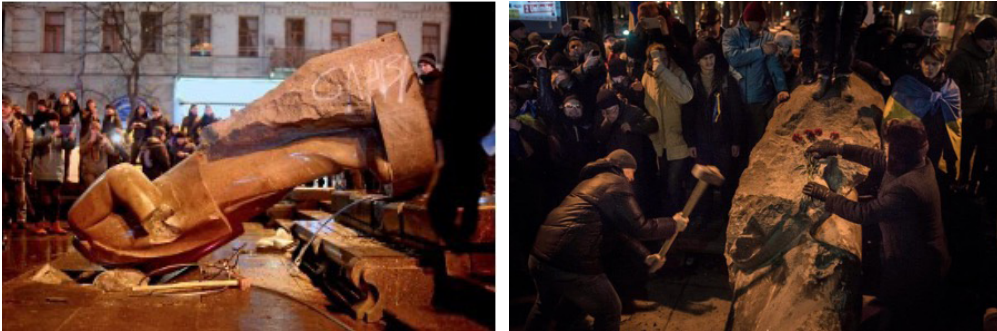
Görsel 7. Gürcistan Gori merkez meydanında kaidesinden ayrılan bronz Stalin Heykeli,
Fotoğraf: Reuters

90'lardan 2010'lu yıllara gelindiğinde geçmişte Doğu Blok ülkelerde kent meydanlarına konumlandırılan Sovyet Anıtlarına yönelik müdahalelerin tekrar hız kazandığı gözlenmektedir. Bulgaristan'ın Sofya kenti meydanında bulunan Sovyet Ordusu Anıtı da yıllar içinde birkaç kez bu müdahalelerden nasibini almıştır. Protestocular tarafından 2011 yılının Haziran ayında anıtta yer alan Sovyet askerlerinin figürleri, Kaptan Amerika, Süpermen, Noel Baba ve Ronald McDonald gibi popüler ABD kültüründen karakterlere benzeyecek şekilde boyanmış, anıtın beton kaidesine spreysel boya ile "Zamanla hareket etmek" cümlesi yazılmıştır. Yıllar içinde birkaç kez yeniden orijinal rengine boyanan anıt tekrar Şubat 2014'te başka bir müdahaleye maruz bırakılarak, Ukrayna bayrağının renklerine boyanmıştır (Görsel 8).

Görsel 8. Sofya Sovyet Ordusu Anıtı'na yapılan müdahaleler, 2011-2014, Fotoğraf: Reuters

Ukrayna'da ise son dönemde sökülen binlerce Lenin heykeli benzer kaderi paylaşmış, bazılarının üzeri boyanmış, bazıları paramparça olmuş, bazıları ise bodrum katlarında saklanmış. Daha yakın tarihli bir yıkım eylemi ise 8 Aralık 2013'te Kiev'de görülmektedir. Kent meydanında bulunan taş bir Lenin heykeli, Avrupa Birliği entegrasyon destekçileri tarafından düzenlenen bir miting sırasında protestocular tarafından devrilmiştir. Dönemin Ukrayna Cumhurbaşkanı Viktor Yanukoviç'e ve onunla daha yakın ilişkiler kurma planlarına karşı düzenlenen kitlesel Euromaidan protestoları sırasında kalabalıklar heykeli çekiçlerle saldırmıştır. Ukrayna birlikleri ile Rus destekli ayrılıkçılar arasında devam eden çatışmalar sırasında Lenin heykelinin protestocular tarafından devrilmesinden sonra bu tahribata insanların bir kısmı büyük tepki göstermiştir. Anıtı onurlandırmak için yaşlı bir adamın heykelin üzerine çiçek bırakması ise oldukça dikkat çeken bir ayrıntı olmuştur (Görsel 9).

Görsel 9. Kiev'de Lenin Anıtı'na yapılan müdahaleler, 2013, Fotoğraf: Sergey Ponomarev for The New York Times

Heykellerin yıkılmasına tepki gösteren kitlenin kendini yoğun bir biçimde hissettiren gerçeğin içinden çıkıp gelen, dönemini-neslini yitirmek veya kaybetmek zorunda bırakılmış bir zümre olarak değerlendirilmesi de mümkündür. Anıtlar tahrip edilmekle ve sökülmekle kalmamış pek çok aşağılayıcı muameleye de maruz

bırakılmışlardır. Doğu Bloğun yıkılmasından özellikle de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasından bu güne yıkılmış, yerlerinden edilmiş birçok anıt ve lider heykelleri aynı zamanda kapitalizmin zaferinin de birer simgesi haline dönüşmüştür.

Ortadoğu'da ve Arap Baharında Yıkılan/Tahrip Edilen Anıtlar

21. Yüzyılın son çeyreğinde dünyanın birçok yerinde, özellikle Avrupa'da, 2000'li yıllarda Ortadoğu coğrafyasında, daha sonraki dönemlerde Arap Baharı ile Mısır ve Suriye örneklerinde heykellerin halk kitleleri tarafından devrilmesine sıkça rastlanmaktadır. Lenin ve Stalin heykellerinin yıkılmasından sonra Saddam, Mübarek ve Esad'ın heykellerinin de provoke edilmiş geniş halk kitlelerince yıkıldığı gözlenmektedir. Bu eylemleri daha sonraki süreçlerde yapılmasını düşünülen yeni uygulamaların başlangıç aşaması olarak ele almak mümkündür.

Yakın tarihte bir heykelin en çok bilinen devrilme görüntülerinden birisinin Amerika'nın Irak'ı işgali dönemine denk düşen 2 Nisan 2003 tarihinde başkent Bağdat'daki Firdos Meydanı'nda bulunan 39 metrelik bronz Saddam Hüseyin heykelinin sökülmesi olduğu söylenebilir. Firdos'taki olayların, Amerika'nın galip geldiğini, savaşın bittiğini ve Iraklıların mutlu olduğunu göstermek için sahnelendiği iddia edilmektedir. Meydanda yaşanan olaya ilişkin, Quadia Muhammed (2011, s. 1) "Bayraklar, heykeller, bunlar bize savaşın nasıl bir şey olduğunu anlatan simgeler değildir. Yanlış simgelere bakıyoruz. Simgeler metal ve kumaştan değil, etten ve kandan yapılmışlardır. Ve bunlar bizim odaklanmamız gereken şeylerdir." Derken oluşturulmaya çalışılan yapay gündeme dikkat çekmek istemektedir. Çünkü Amerikan Deniz Piyadeleri Bağdat'ta çok sayıda yabancı muhabirin bulunabileceği tek yeri ele geçirmiştir. Piyadeler tarafından iş makinalarıyla yıkılan heykelin başını kısa bir süre için bir Amerikan bayrağıyla kaplanmış ardından bayrak aceleyle Irak bayrağıyla değiştirilmiştir. Boynuna zincir dolanan heykel, ABD zırhlı aracı tarafından çekilerek kaidesinden ayrılmıştır. (Görsel 10). Daha sonra kafası kesilen dev bronz heykel olay yerinde toplanan Iraklılar tarafından parçalanmaya çalışılmıştır (Görsel 11).

Görsel 10. Bağdat Firdos Meydanı, Saddam Hüseyin Heykelinin ABD Deniz Kuvvetlerince başına Amerikan bayrağı Geçirilme ve Yıkılma Anı, 2003 Fotoğraf: AFP - Agence France-Presse

Görsel 11. Bağdat Firdos Meydanı, Saddam Hüseyin Heykelinin başını parçalamaya çalışan kalabalık, 2003, Fotoğraf: Oleg Nikishin - Getty Images

O döneme ait medya raporları askerlerin, heykel kütesinin aşağı çekilmesine yardım ettiğini yazsa da böylesi bir görüntünün çekiciliği henüz fethedilmemiş bir bölgenin hâkimiyeti anlamını da doğurmaktadır. Yıkımın yaşandığı gün orada basın muhabiri olarak görev yapan The New York Times Magazine gazetecisi Peter Maass'ın (2011, s.1) ifadeleriyle, bu yıkım Amerikan ordusunun en başından beri büyük bir gösteri sergilemek gibi harika bir fikri olmasından kaynaklanmaktadır ve heykelleri yıkan sadece Amerikan askerleri değildir, "tarih boyunca işgalci orduların yaptığı budur, bir ülkeyi işgal edersiniz, karşı olduğunuz rejimin temsilcilerini yerle bir edersiniz."

Propaganda, çağlar boyunca savaşın temel unsurlarından biri olmuştur. Ancak gerçek olayları gerçek olaylardan sonra yeniden paketlemek yerine, savaş alanında olaylar yaratma fikri modern bir gelişmedir. Diğerlerinin yanı sıra, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra savaş zamanı mit oluşturmanın bileşenlerini; rastgele gerçek,

yaratıcı hayal gücü, inanma iradesi olarak tanımlayan ve bu üç unsuru sahtekârlık olarak tanımlayan Walter Lippmann tarafından geliştirilen bir medya teorisini ifade etmektedir. Onun belirttiği gibi, erkler gerçeklere olduğu kadar kurgulara da güçlü bir şekilde tepki verir ve çoğu durumda tepki verdikleri kurguların yaratılmasına yardımcı olurlar (Maass, 2011, s. 1). Bu bağlamda Firdos Meydanında bulunan dev Saddam Hüseyin Heykelinin ABD Deniz Kuvvetlerince başına Amerikan bayrağı geçirilmesi ve heykelin devrilmesi olayları, Saddam Hüseyin iktidarı karşısında Amerika'nın galip geldiğini, savaşın bittiğini ve Iraklıların mutlu olduğunu göstermek için sahnelendiği ifade etmek hiç de yanlış bir tespit olmayacaktır. Saddam heykellerinin yıkılmasının görsel bir şova dönüştürülmesinin altında yatan düşüncenin, bir dönemin kapanışı daha da önemlisi kapatılışı olduğu açıkça gözlenmektedir.

Kırık heykeller ve tahrip edilmiş portreler, Irak olaylarından yıllar sonra Arap Bahar'ında belirgin bir şekilde bir daha ortaya çıkmaktadır. Bu hareket barışçıl değişimin habercisi olmamıştır. Olaya Mısır özelinde bakıldığında zaman, Ocak 2011'de protestocular ve isyanlar ülkeyi sarsarken kuzeydeki İskenderiye kentinde Mısır'ın o zamanki Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek'in portresinin parçalanmasının bir başka heykele müdahale örneği olduğu görülmektedir. Mısırlı Nobel ödüllü Ahmed Zewail, son Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat ve Mısırlı romancı ve Nobel Ödüllü Necib Mahfouz ve eski Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek'in yer aldığı Kahire'nin eteklerinde konumlandırılan dev anıt büyük ölçüde tahrip ve tahrif edilmiştir (Görsel 12). Yaşanan olaylardan ve söz konusu heykele saldırıdan haftalar sonra Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek istifa etmiş, onun yerine seçilen selefi Muhammed Mursi'nin iktidarı ise, ancak bir yıl sürmüştür.

Görsel 12. Kahire Mısırlı Ahmed Zewail, Enver Sedat, Necib Mahfouz ve eski Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek'in yer aldığı tahrip edilmiş Anıt, 2011, Fotoğraf: Reuters

Arap Baharı kapsamında ele alınabilecek bir başka heykel yıkım olayı ise 23 Ağustos 2011 tarihinde Libya'da yaşanmıştır. Libyalı silahlı milisler ve isyancılar dönemin Devlet Başkanı Muammer el-Kaddafi'nin Trablus'taki Bab al-Azizia yerleşkesini ele geçirmişlerdir. İsyancılar orada bulunan ve Kaddafi'nin betimlendiği heykeli kaidesinden ayırarak başını sökmüş ardından koparılan başı ayakları altına alarak bu yıkıma ait fotoğraf ve görüntülerini bir başarı göstergesi olarak dünyaya servis etmişlerdir (Görsel 13). Bu eylem de diğer örneklerde olduğu gibi eski liderin itibarsızlaştırılmasının bir formu olarak ortaya çıkmaktadır. Yaşanan olaydan iki ay sonra Kaddafi öldürülmüştür. Ancak ülkedeki çatışma ortamı ve siyasi kaos devam etmekte ve kargaşa güncelliğini yitirmemektedir.

Görsel 13. Libya eski Devlet Başkanı Muammer el-Kaddafi'nin Yıkılan Anıtı, 2011,
Fotoğraf: Associated Press

Zamanlama anlamında aynı dönemlere denk gelen ve Arap coğrafyası olarak kabul edilen Ortadoğu da gerçekleşen bir başka heykele saldırı olayı ise Mart 2013'te Suriye'nin Rakka şehrinde yaşanmıştır. Bu kez, 1971'den 2000 yılına kadar Suriye Devlet Başkanı olan ve mevcut Devlet Başkanı Beşar Esad'ın babası Hafız Esad'ın heykeli yerinden sökülüştür. Ülkede 2013 yılında yaşanan bir başka örnek ise Devlet Başkanı Beşar Esad'ın kardeşi Bassel Al-Assad'ın bir heykelinin ülkenin doğusundaki Rakka kentinde devrilmesi olmuştur (Görsel 14). IŞİD militanları kısa sürede bu şehrin kontrolünü ele geçirmiştir ve bölge şu anda da IŞİD tarafından kontrol edilmektedir. Ancak Devlet Başkanı Beşar Esad halen görevde kalmaya devam etmektedir.

Görsel 14. Suriye'de yıkılan Esad Heykelleri, 2013, Fotoğraf: Reuters

Yukarıda sıralanan örneklerden de anlaşılacağı üzere, 2000'li yıllarda Irak başta olmak üzere Ortadoğu coğrafyasında gözlemlenen, akabinde Arap Baharı ile Mısır ve Suriye gibi ülkelerin kent meydanlarına konumlandırılan anıtsal nitelikteki heykellerin muhalif halk kitleleri tarafından devrilmesi daha önceki heykel yıkım olaylarıyla bir hayli benzerlik taşımaktadır. Geçmiş döneme ait referanslar taşıyan anıtların yıkımına yönelik yapılan saldırılar, heykelin devrilmesinden çok daha büyük anlamlarla yüklüdür. Meselenin özüne bakıldığında söz konusu örnekler Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde yıkılan heykellerden çok da farklı bir anlam içermemektedir. Meydanlarda var olan anıtların yıkımı ile açıkça önceki rejim ve temsilcilerinin itibarsızlaştırılması ve yok sayılması amaç edinilmektedir. Bu manzaralar da batıdaki örneklerde olduğu gibi bir dönemin kapanışının ve yeni bir dönemin başlangıcının görsel birer yansıması olarak değerlendirilmelidir.

SONUÇ

İdeolojik olarak istenilmeyen veya tasvip edilmeyen unsurların yıkılmaya, yok edilmeye çalışılması tüm dünyada politik bir gelenek haline gelirken, bu durumdan en çok heykellerin etkilendiği görülmektedir. Bu tür yaklaşımları toplumu şekillendiren mevcut yeni iktidarların ideolojisine göre biçimlendirme arayışları olarak değerlendirmek mümkündür.

Dönem anıtlarının yıkımına yönelik yapılan saldırılar, heykelin devrilmesinden çok daha büyük anlamlarla yüklüdür. Bu eylemler toplumsal belleğin ve hafızanın yok edilişi, tarihsel ve kimliksel göstergelerin imhası anlamına gelmektedir. Burada bir kimlik katliamı veya sembolik yok ediş söz konusudur. Döneminin temsili olan anıt heykellerin daha sonraki dönemlerde nasıl algılandığını, neden tahrip edilmeye

çalışıldığını ve parçalanarak yıkıldığını anlamaya yönelik bir araştırma elbette çok daha kapsamlı olarak farklı dinamiklerin bir araya getirilmesi gereken disiplinler arası bir çalışma olmalıdır. Böylesi bir saptama organik bağlarından hareket edilerek toplumların dünya siyasetinin ya da insanlık tarihinin ne tip değişimlerden ve dönüşümlerden geçtiğini saptamak için yapılabilir. Ancak kent meydanlarında var olan anıtların yıkımı ile önceki rejim ve temsilcilerinin gözler önünden çekilerek yok sayılması, önemsizleştirilmesi ve itibarsızlaştırılması amaç edinilmektedir. Bu manzaralar bir dönemin kapanışının görsel yansımalarıdır. Arkeolog İsmail Gezgin'in (2015, s. 1) Roma İmparatorluğu'nda da benzer bir kimlik katliamı veya sembolik yok edişin söz konusu olduğundan bahsetmektedir. Ünlü Roma İmparatoru Domitianus başarısız bir imparatorluktan sonra suikastla öldürülünce Roma senatosu, "damnatio memoriae" ilan etmiş, imparatorun anıları ve kimliği toplumun hafızasından silinmiş, imparatora ait, heykeller parçalanmış, kişisel mekânları tahrip edilmiş, tapınakları yıkılmış, ismi kent meydanlarındaki yazıtlardan kazınmıştır. Sanatın, görünürlük, temsil ve zaman kavramları ile olan ilişkisini imge üzerinden gerçekleştirmesi imge ve bellek ilişkisini de beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda belleği, bireyin toplumsal yapılar ekseninde deneyimlediği ve algıladığı dinamikleri nesnel aracılığı ile zihinde tutma gücü olarak da tanımlamak mümkündür. Eğitim psikoloğu Prof. Dr. Binnur Yeşilyaprak'ın (2008, s. 289–299) tanımlaması ile "bellek, insanın en temel işlevlerinden biri olmakla birlikte insanın varoluşunu zaman ve mekân bütünlüğü içinde algılamasına ve sürdürmesine imkân veren en önemli yetilerden biridir". Hatırlatma kültürünün en önemli öğelerinden birisi olan anıt heykel "belirli bir kurguya oturtarak söylemini yaratır ve görselliğe dayanan doğası gereği, onun bellek üzerindeki en etkili uyaranlarından birisi olmasını sağlar" (Yalım, 2002, s.183). Bellek George Orwell'in 1984 adlı romanında, bir toplumun belleğinin nasıl silindiğini, onu oluşturan sembollerin nasıl yok edildiğini ve yerine yeni bir kimlik ve bellek yüklendiğini yazmaktadır (Gezgin, 2015, s. 1). Söz konusu örneklerde de benzer biçimde Batı dünyasının yeni ekonomik düzenleri ile heykellerle sembollere, kültüre ve iktidara saldırılarak geçmişle birlikte varlık bulan toplumsal bellek yok edilmeye çalışılmaktadır. Elbet ki heykellere düzenlenen bu saldırıların görünenin ötesinde bir etkisi ve amacı vardır.

Sonuç olarak; genel bir değerlendirme yapılırsa araştırmada ele alınan heykellerin çok büyük boyutlarda betimlendiği, yerleşim alanının önemli noktalarına yerleştirildiği ve bu uygulamalara ideolojik, dini ya da tek kişilik anlamlar yüklendiği

görülmektedir. Ele alınan örnekler incelendiğinde yıkıma ve tahribata yönelik provokasyonlarla başlayan kitlesel eylemlerde heykellerdeki figürlere değil figürlerin temsil ettiği geçmişteki gerçekliğe ve temsil edilen rejimin var oluş durumuna bir saldırı olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü protestocular heykelle var edilen o soylu temsil üzerinden görmek ve hatırlamak istemediklerine saldırarak var olan toplumsal belleği yok etmek istemektedirler. Araştırma boyunca sıralanan yıkım eylemlerinde heykel olma, antlaşdırılma durumuna yönelik bir saldırı olduğu gözlenmektedir. Çalışma kapsamında incelenen, tahrip edilerek yıkılan anıt örneklerinde tarihsel gerçekliğin, geçmişin izlerinin ve görsel tarihin yok edilmesi kaygısı açıkça görülmektedir.

Heykellere ve anıtlara saldırı anlamında araştırma kapsamında incelenen örneklerin ve bu girişimlerin ne ilk ne de son olacağı düşünülmektedir. Toplumsal yapılarda, eski bir kimliğin abidesi olan heykele tahammül edemeyen onu yıkmak, yok etmek isteyen veya kendisine ait kılabilceği bir dönüşümü arzulayan güç odakları her dönemde bulunmaktadır. Mevcut heykellerin köleliği korumak için mi, savaşanları anmak için mi ayakta durması, yoksa silinemeyecek bir tarihi hatırlattıkları için mi yıkılması/devrilmesi konusunda tartışmalar her dönem devam etmiştir ve edecektir. Tarihi mirasın sadece sembolleri yok ederek yapıldığını veya sona erdirildiği kesinlikle düşünmemelidir. Tarih, yok edilmeye çalışılan belleğin kaybı noktasında yıkılan heykeller düştüğünde bitmemektedir. Asıl mesele bu anıtların, bayrakların ve portrelerin kamusal alanlardan kaldırıldıktan sonra neler olacağına ilişkindir. Gazeteci yazar Belma Akçura'nın (2020, s. 14) da ifade ettiği gibi "Heykeli dikilecek" birileri varsa, "heykeli yıkılacak" birileri de mutlaka var olacaktır.

KAYNAKÇA

Akçura, B. (2020). *Kaldırın Şu Heykeli Buradan* (1. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Allais, L. (2018). *Designs of Destruction: The Making of Monuments in the Twentieth Century Hardcover*. Chicago and London: Hardcover Edition The University of Chicago Press.

Asiedu, D. (2005, 5 Mart). World's biggest Stalin monument would have turned 50 on May Day. *Czech Radio*. <https://english.radio.cz/worlds-biggest-stalin-monument-would-have-turned-50-may-day-8098509>. Erişim Tarihi: 17 Mart 2022

Borg, A. P. (2017, 24 Nisan). Prague's Metronome – and Communist Past. *The Unexpected Traveller*. <http://www.unexpectedtraveller.com/pragues-metronome-communist-past/>. Erişim Tarihi: 21 Ocak 2022.

Fortin, Jacey (2017, 17 Eylül). Toppling Monuments, a Visual History. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2017/08/17/world/controversial-statues-monuments-destroyed.html>. Erişim Tarihi: 17 Mart 2022

Gezgin, İ. (2015, 22 Mart). Sil baştan: Damnatio Memoriae. *BirGün Gazetesi*. <https://www.birgun.net/haber/sil-bastan-damnatio-memoriae-76728>. Erişim Tarihi: 21 Ocak 2022.

Jobson, C. (2014, 5 Mayıs). Landscapes Altered by the World's Largest Statues. *Colossal*. <https://www.thisiscolossal.com/2014/05/landscapes-altered-by-the-worlds-largest-statues/>. Erişim Tarihi: 17 Mart 2022

Keser, N. (2006). *Tek Parti Döneminde Türk Resim Sanatının İdeolojik Üretimi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Ankara.

Kettering, S. (1992). Patronage in Early Modern France. *French Historical Studies*, 17(4), 839-862.

Kıral, B. (2020). Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Veri Analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (15), 170-189.

Lynton, N. (1991). *Modern Sanatın Öyküsü* (Çev. C. Çapan). İstanbul: Remzi Kitapevi.

Maass, P. (2011, 3 Ocak). The Toppling: How the Media Inflated the Fall of Saddam's Statue in Firdos Square. *ProPublica*. <https://www.propublica.org/article/the-toppling-saddam-statue-firdos-square-baghdad>. Erişim Tarihi: 17 Mart 2022

Muhammed, Q. (2011, 3 Ocak). Podcast: Peter Maass, Talks About the Toppling of Saddam. *ProPublica*. <https://www.propublica.org/podcast/peter-maass-podcast-saddam-statue-firdos-square>. Erişim Tarihi: 17 Mart 2022

Sanni, J. (2021). The Destruction of Historical Monuments and the Danger of Sanitising History. *Journal of Philosophia*, 8 (15), 1187-1200.

Tait, R. (2021,28 Mart). Stalin statue site reveals chilling remains of Prague labour camp. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2021/mar/28/stalin-statue-site-reveals-chilling-remains-of-prague-labour-camp>. Erişim Tarihi: 17 Mart 2022.

Tekiner, A. Ü. (2021). *Atatürk Heykelleri Kült, Estetik, Siyaset* (3. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Yalım, I. (2002). Ulus Devletin Kamusal Alanda Meşruiyet Aracı: Toplumsal Belleğin Ulus Meydanı Üzerinden Kurgulanma Çabası. (Ed. G. A. Sargın), *Ankara'nın Kamusal Yüzleri* (1.Baskı) (s.180-202) İstanbul: İletişim Yayınları.

Yeşilyaprak, B. (2008). *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi* (10.baskı). Ankara: Pegem A

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (8. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.